

Dinlerde Çevre Tasavvuru ve Çevre Sorunlarının Önlenmesinde Dinlerin Rolü

 HASAN OCAK ^a DİLBER ÇELİKİTEN ^b

Öz: Çevre sorunlarının inanılmaz derecede arttığı ve neredeyse önlenemez boyutlara ulaştığı günümüzde, insanlık bu durum karşısında sahip olduğu tüm enstrümanları kullanarak bir çözüme kavuşmayı denemektedir. Kimi zaman hukuk kullanılarak önlenmeye çalışılan çevre sorunları, kimi zaman sağlık ön plana çıkarılarak önlenmeye çalışılmakta, kimi zaman da kadim öğretiler dahi bu alanda kullanılmaktadır. Çevre sorunlarının önlenmesinde elbette hukuk, ahlak, sağlık, töre gibi kavramların rolü küçümsenemez. Ancak son dönemlerde bu kavramların yetersiz kalması dolayısıyla, son iki asırda doğa söz konusu olduğunda dışarıda tutmayı alışkanlık haline getirdiği bir olgu olarak, insanoğlu dini öğretileri de kullanmaya başlamıştır. Bu çalışmada, dinlerin çevre ile ilgili olarak ortaya koyduğu temel ilkelerin neler olduğu ve çevre sorunlarının önlenmesine ne gibi katkı sağlayabilecekleri tartışma konusu edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Din, öğreti, çevre, çevre sorunları, doğa.

^a Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü
hasanocak35@yahoo.com

^b Iğdır Üniversitesi, LEE, Felsefe ve Din Bilimleri Programı
dilan12814@gmail.com

The Concept of Environment in Religions and the Role of Religions in Preventing Environmental Problems

Abstract: In today's world, where environmental problems have increased enormously and reached almost unavoidable points, humanity is trying to find solutions to this situation by using all the instruments it has. Environmental problems are sometimes tried to be prevented by using the law, sometimes by emphasizing the significance of health and sometimes even ancient teachings are used in this field. Indeed, the role of these concepts such as law, morality, health and custom in the prevention of environmental problems cannot be underestimated. However, due to the inadequacy of these concepts in the last two centuries, human beings have also started to use religious teachings, which they have made a habit of keeping out when it comes to nature in the last two centuries. In this study, the basic principles of religions regarding the environment and how these principles can contribute to the prevention of environmental problems will be discussed.

Keywords: Religion, doctrine, environment, environmental problems, nature.

Giriş

“Din nedir?” sorusu, insanlık tarihinin en kadim sorularından biri olarak devamlı sorulagelmiş ve bu soruya birbirinden oldukça farklı cevaplar verilmiştir. Bu soruya verilen cevaplarda hiç şüphesiz şahısların içinde bulunduğu toplumun din, bilgi birikimi ve kültürel etmenlerle birlikte kişisel bakış açıları da etkili olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, dinin neliği üzerinde herkesin uzlaşabildiği bir tanımdan bahsedilemeyeceği gibi, dinin içeriği ve sınırlarının tespitinde de nesnel bir görüş üzerinde uzlaşılabilirliği vardır.

Kişi ve toplum hayatını düzenlemede güçlü bir otoriteye sahip olan din, insanların hem iç/bireysel hem de dış/sosyal dünyasını şekillendiren ve yaşamını anlamlandıran bir misyonu da içinde barındırır. Bu nedenle din her çağın düşünürleri tarafından derin bir incelemeye tabi tutulmuştur. Bu düşünürlerden bazıları, dinin, insanların korkularının bir neticesi olarak ortaya çıktığını iddia ederken, bazıları toplumu uyuşturmak ve yatıştırmak amacıyla üretildiğini ileri sürmüştür, bazıları da dinin bilakis insanın fıtratının ayrılmaz bir parçası olduğunu ve İlahî kaynaklı olduğunu öne sürmüştür. Korku, inanma ve sığınma ihtiyacı, bilgisizlik ve toplumu kontrol altına alma gibi farklı sebeplerle, dinin insan düşüncesinin bir ürünü olarak ortaya çıktığını savunan birçok düşünür, filozof, insan ve insan topluluğu gelip geçtiyse de, dinin İlahi kaynaklı olmadığını kanıtlayan ve yeryüzünden silinip atılmasını başaran hiç kimse çıkmamıştır.

Din kelimesinin tanımındaki farklılıklara kısaca değindikten sonra, etimolojisi konusundaki farklılıklara değinmek de yararlı olacaktır. Dinin Arapçaya yabancı (‘acemî) dillerden geçen bir kelime olduğunu iddia edenlere göre, bu kelimenin kökeninin İbranice, Farsça, Yunanca, Süryanice veya Ermeniceye dayandığı yönünde farklı görüşler mevcuttur. W. C. Smith, din kelimesinin, Avesta’da yer alan ‘dâêna’ kelimesinin tarihi süreçte değişime uğrayarak ‘dên’ halini aldığını; Modern Farsçada ise ‘dîn’ formuna dönüştüğünü ve yakın coğrafyaya bu şekilde yayıldığını ifade

etmektedir.¹ Ebu Hilal el-Askerî ise, din kelimesinin, Kur'an'ı delil göstererek Farsça olduğunu iddia eden Farisilerin aksine, kelimenin aslının Arapça olduğunu fakat Avesta'da da bulunması nedeniyle her iki dilde kullanılan ortak bir kelime olduğu kanaatinde-dir.²

Din, Arapçada "borç ilişkisine girme (tedâyün), boyun eğme (inkiyâd), itaat (tâ'at), karşılığını vermek (ceza) ve âdet edinme" anlamlarına gelen "d-y-n" kökünden mastardır. Borç anlamına gelen "deyn" de bu kökten türetilen bir diğer mastardır. Çeşitli kaynaklarda, örf, âdet, itaat, tutulan ve gidilen yol, ceza ve mükâfat, millet gibi anlamlar da verilmektedir. Batı dillerinde "religion" şeklinde ifade edilen din kelimesinin kökü "religere" ve "religare" şeklindedir. Tanrıya korku ve saygı ile bağlılık, kendini ibadete verme, tören ve ayinlere katılma gibi çeşitli anlamları vardır. Türkçede ise "inanç sistemi" veya "bir inancın kuralları bütünü" gibi anlamlarda kullanılmaktadır.³

Din kavramı, Doğu ve Batı literatüründe sosyal ve psikolojik etki ve işlevleri açısından çeşitli kullanım alanlarına sahiptir. Dinlerin neredeyse hepsinde, evren ve yaratılış hakkında bilgi verilir. Bu bilgiler, evrenin mahiyeti, yaratılış, yaşamın amacı ve insanın geleceği gibi merak edilen konularda din mensuplarını aydınlatıcı nitelik taşır. Dini gelenekler, kültürle harmanlanmış gelenekler, efsaneler, azizler, ilahiler, ibadetler ve zamanla insanlar tarafından dinin içine katıştırılmış çeşitli ritüeller içerir. Bu ritüeller, toplumu bir arada tutan, dayanışmayı ve birliği sağlayan unsurlar olması açısından önemlidir. Dinler, insanların var oluşlarına anlam yükleyerek iç huzuru temin etme amacını taşırlar. Bu açıdan dinler, kötülüklerin, mutsuzlukların, adaletsizliklerin ve belirsizliklerin

¹ Smith, W. Cantwell, The Meaning and End of Religion, Minneapolis: Fortress Press,1991, s. 5

² Ebu Hilal el-Askerî, Arab Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü, İşaret Yayınları, İstanbul, 2009, s. 45

³ İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab, I-XV, Beyrut ty, c. XIII, s. 169-171; Râgıb el-İsfehânî, el_Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân, Mısır 1961, s. 175; bkz. Hasan Şahin, Mâtürîdî'ye Göre Din, Kayseri 1987, s. 43-48; Hasan Ocak, İslam Düşüncesinde Din Tasavvuru, Kitap Dünyası, İstanbul, 2020, s. 8; Abdülhak Adnan Adivar, Tarih Boyunca İlim ve Din, İstanbul 1987, s. 13-14

üstesinden gelmeyi sağlayan bir güvence ve manevi bir teselli kaynağıdır. Hepsinin ötesinde, din, ölümden sonra yeni bir hayat vaderek, insanların en büyük korkusuyla baş edebilmelerine yardımcı olmaya çalışır.⁴

Batı literatürü incelendiğinde, dinlerin sıklıkla inanç, ritüel ve büyü ile birlikte ele alındığı ve yapılarından ziyade etki ve sonuçları bağlamında tartışıldığı görülür. Özellikle ilkel dinlerde büyü ve dini inanç arasında sıkı bir bağ olduğu göze çarpar. Büyünün şekil değiştirmiş versiyonlarının günümüzde de var olduğu bir gerçektir. Ancak ilkel dinlerde büyü bugünkü şeklinden farklı olarak dinin ayrılmaz bir parçasıdır. Dolayısıyla din ve büyüün tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanın olduğu her yerde dini inançlar ve ritüeller vardır. Bu konuda inceleme yapan antropologların bazılarına göre, yaşamış olan her insanın bir dini olduğunu söylemek mümkündür.⁵

E. B. Taylor, insanlık tarihindeki en eski dinin “animizm” olduğunu ileri sürer. Animizmin uyku, düş kurma, uyanma, rüya, ölüm ve benzeri hallere ilişkin deneyimler ile bunların yansımalarından türediğini savunan Taylor, bedenden ayrılabilen bir ruh inancının ve atalar kültürünün gelişimini animizme bağlar. Bu görüşe göre tek tanrılı dinler, çok tanrılı dinlerin son aşamalarıdır. Bazıları ise bunun aksini savunur ve çok tanrılı dinlerin, tek tanrılı dinlerin zaman içerisinde değişmesi ya da bozulması sonucu ortaya çıktığını savunur. L. Feuerbach ise din ile rüya arasında önemli bir bağlantı olduğunu iddia ederek, rüyayı dinlerin sırrını çözmede kilit bir rol üstlendiğini savunur.⁶

P. Tillich, Hristiyanlığı merkeze alarak olarak, dini “insanın nihai (tanrı/tanrılar) ilgisi” olarak tanımlamaktadır. Yaptığı din tanımının tüm dinleri ve komünizm, faşizm gibi yarı-dinleri kapsamaması sebebiyle eleştirilmektedir. Din ya da yarı-din olarak

⁴ Veysel Uysal, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul 1996, s.17

⁵ Veysel Bozkurt, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, Bursa 2015, s.241-242

⁶ H. B. Acton, *The Illusion of the Epoch: Marxism-Leninism as a Philosophical Creed*, London, Cohen and West, 1955, s. 118.

adlandırılan tüm kurumsallaşmış yapıların nihai bir hedefi vardır ve bu hedefe ulaşmak en yüce gayedir. Tillich'in din tanımı ise objeyi tanrı olarak belirtmekte ve tanımı oldukça daraltmaktadır. Bu tanıma göre tek tanrılı ve semavi dinler "din" adını almaya layık görülürken, çok tanrılı ve tanrısız dinler bu tanımın kapsamı dışında tutulmaktadır. Delillerini kutsal kitaptan alan R. Otto ise din kavramını ilahi otorite çerçevesinde ele almaktadır. Otto'ya göre, hak dinin en belirgin özelliği, tanrının bir zat olarak kabul edilmesi değil; kendisine karşı hem korku hem de hayranlık beslenen, akılla idrak edilemeyen ve yaratılan hiçbir şeye benzemeyen yüce bir varlığa olan inançtır.⁷ Kutsal ve kutsal-dışı ayrımı Batıda dini düalizmin doğmasına sebep olmuş ve aşılması güç bir sorun haline almıştır. Din tanımının tek tanrılı dinlerle sınırlandırılmasının yetersiz olduğunu savunan düşünürler arasında yer alan dinler tarihçisi Challeye, politeist bir din tanımı yapmanın sorunun çözümüne katkı sunabileceğini söylemektedir. Ancak ona göre politeist tanım da yetersiz bir tanımdır. Bu yüzden kutsala göre tanım yapmanın en doğrusu olduğunu savunmaktadır. Dinin sosyal, ekonomik, tarihsel ve kültürel bağlamları, din tanımına etki eden felsefi, sosyolojik ve antropolojik birçok etmen arasındadır. Dinin ilişkili olduğu bu etmenler, tarihi olaylar ve zihinsel dönüşümler bağlamında yeniden değerlendirmeye çalışılarak, dinin toplum hayatındaki rolüne vurgu yapılmaktadır.⁸

Bazı din tanımları dini duygu ve bağlanmaya indirgemektedir. Bunlar da kapsamlı bir din tanımı ortaya koymaktan uzaktır. Bu bağlamda Immanuel Kant'ın "bütün vazifelerin ilahi emirler olarak algılanması" şeklindeki tanımını zikretmek gerekir. Görüldüğü üzere, Kant bu tanımda ahlakı çok geniş bir olgu olarak kabul etmekte ve dinin ahlaka indirgendiği bir yaklaşım sergilemektedir. Ancak her ne kadar ahlak dinde önemli bir yere sahip olsa da bütün davranışları tanrının emri kabul etmek mümkün görün-

⁷ Rudolf Otto, "The Numinous", Classical and Contemporary Readings of Philosophy of Religion. USA: 1964, s. 243.

⁸ Malcolm B. Hamilton, , The Sociology of Religion, Theoretical and Comparative Perspectives, London and New York, 2001, s. 21-22.

memektedir. ⁹ Kant, vahiy dininin, doğal din şeklinde algılanma imkanı üzerinde düşünerek, doğal din anlayışına yeni bir anlam kazandırmaya çalışmıştır. Zira o, hak dinin vahiyle gelmiş olmasını ve akli temellere oturtulması gerekliliğini şart koşmaktadır. Din, ancak bu şekilde kabul görebilir. Kant'ın bu noktada doğal dine karşı atakta bulunduğu söylenebilir. Batıda akla dayalı din anlayışının en uç noktasını A. Comte temsil eder. Comte'a göre insanlık tanrı yerine geçmiştir ve insanlık dini Doğu ve Batının aradığı evrenselliğe sahip yegane dindir. Batı kaynaklı bu din anlayışı, tanrının yeryüzüne indirilme çabalarının bir yansımasıdır. ¹⁰

Arapça (d-y-n) kökünden türeyen ve “boyun eğmek, itaat etmek” şeklinde anlam içeriğine sahip olan “din” kelimesi, ibadet, kanun, yol, âdet, takvâ, hüküm, hesap, ceza ve mükâfat anlamlarına gelmektedir. Din kelimesi ve türevleri Kur'ân'da 95 yerde geçmektedir. Kelimenin geçtiği yer ve bağlamlara göre farklı anlamlarda kullanılmaktadır. “Din gününün Mâliki” (Fatiha, 1/4), “Din gününü yalanlayanlar” (Mutaffifin, (83/11) âyetlerinde ceza/ahiret anlamına, “Allah'ın dininde sizi onlara karşı acıma tutmasın” (Nur, 24/2) âyetinde hüküm ve kanun anlamına, “Kralın dinine göre” (Yusuf, 12/76) âyetinde kanun ve gelenek anlamında kullanılmaktadır. “İyi bil ki, halis din yalnızca Allah'ındır” (Zümer, 39/3) âyetinde tevhit ve şahitlik anlamına, “Dinde zorlama yoktur” (Bakara, 2/256) âyetinde samimiyet ve ihlâsa dayalı inanma anlamına kullanılmaktadır. “Allah'ın dininden başkasını mı arıyorlar?” (Âl-i İmrân, 3/83), “Kim İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki, o din ondan kabul edilmeyecektir” (Âl-i İmrân, 3/85), “Allah katında din İslam'dır” (Âl-i İmrân, 3/19) âyetlerinde ise son inen müesses din/İslâm/ilâhî nizam anlamına kullanılmıştır. “Sizin dininiz size, benim dinim bana” (Kâfirûn, 109/6), “De ki: Ey insanlar! Benim dinimden ne kadar şüphe ederseniz edin, ben Allah'ı bırakıp da sizin taptıklarınıza ibadet etmem, fakat sizi öldürecek olan Allah'a

⁹ I. Kant, “Religion Within The Boundaries of Mere Reason,” terc. ve ed. Allen W. Wood ve George Di Giovanni, Religion and Rational Theology, (Cambridge: Cambridge University Press, 2001) içinde, s. 6: 153.

¹⁰ Şerif Mardin, Din ve İdeoloji, İstanbul 2016, s.41

ibadet ederim" (Yunus, 10/104-105), "Kâfirlerin hoşuna gitmese de, dini yalnızca Allah'a has kılarak(muhtlisîne lehu'd-dîn) kulluk ediniz" (Gâfir, 40/14) gibi vahiy sürecinin ilk dönemlerinde Mekte'de gelen âyetlerde din kelimesi başlıca tevhibi, şirki terk ederek Allah'a yönelmeyi, O'na hakkıyla iman etmeyi, ondan başkasına ibadet etmemeyi, duayı yalnızca O'na yönelmeyi ifade ederken, Medine döneminin sonlarında indirilmiş olan "...Bugün size dininizi ikmal ettim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve din olarak size İslâm'ı seçtim..." (Mâide, 5/3) âyetinde ise tevhibe dayalı itikat-ahlâk-ibadet-muamelât ve ahkâm boyutlarını içerecek şekilde müesses din, İslâm anlaşılmaktadır.

İslam düşünce geleneğinde de din kavramına çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bazı düşünürler, dinin İlahi boyutuna dayalı bir tarif ortaya koymaya çalışırken, bazıları dinin işlevsel yönüne vurgu yapmayı tercih etmişlerdir. Dinin birbirinden farklı birçok tarifi yapılmışsa da, hemen hepsinin tecrübeye dayalı ifadelerle dayandığı görülmektedir.

Dini, felsefi ve teolojik bağlamda inceleyen Müslüman filozofların başında gelen Farabi ve İbn Sina, dini, felsefenin bir konusu olarak masaya yatıran ve felsefi bir çözümlemeye tabi tutan filozofların başında gelir. Muallim-i Sani unvanına layık görülen Farabi, Kitabü'l-Mille adlı eserinin hemen başında bir din tanımı vermektedir. İbn Sina ise felsefe tarihinde bir ilke imza atarak, ontoloji ve teolojinin sınırlarını ayıran ilk filozof olma özelliğine kavuşmuştur. İbn Sina düşüncesinde din, kesin hükmü verilmiş teolojik bir öncülden hareketle değil, aklın temel alındığı bir düzlemde çözümlenmeye çalışılmıştır. Böylece tanrının varlığı ve birliği metafizik olarak açıklanmaya tabi tutulmuştur.

Benzer bir çözümleme işlemine başvuran İmam Maturidi ise din ve şariat kavramları arasında ayırım yaparak, dinin gerekliliğini akli temelde tartışmıştır. Mutezile ekolüne bakıldığında ise, dini anlayışta, Sünni gelenekten farklı olarak aklın merkezi konumda yer aldığı göze çarpmaktadır. Dini nesnel bir bakış açısıyla tanımlama ve felsefi temelde analiz etme olgusu, Batıda ancak modern dönemde ortaya çıkabilmişken, İslam dünyasında ilk kelimciler ve

filozoflar tarafından oldukça erken bir dönemde ortaya konmuş olması entelektüel bir başarı sayılmalıdır. Bu başarı, sağlıklı bir din algısı oluşmasının ve Müslümanların hem teorik hem de pratik alanda çok hızlı bir gelişim göstermesinin önünü açmıştır.¹¹

Çevreye gelince, hava, su, toprak, bitki, hayvan, sıcaklık, soğukluk gibi canlı ve cansız varlıkların oluşturduğu ortama verilen genel addır. Çevreyi kısaca: “Canlıların yaşayıp gelişmesini sağlayan ve onları sürekli olarak etkileri altında bulunduran fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin bütünlüğü” şeklinde tanımlayabiliriz.¹² Bir diğer ifade ile çevre; insanla birlikte tüm canlı varlıkları, cansız varlıkları, canlı varlıkların eylemlerini etkileyen ya da etkileyebilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik, toplumsal nitelikteki tüm etkenleri kapsamaktadır.¹³

Birçok sözlükte çevre, yaşam üzerinde etkili olan bir organizmayı veya organizmalar topluluğunu ifade eden bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna göre çevre, “Canlıların yaşamasını ve gelişmesini sağlayan fiziksel, kimyasal, biyolojik faktörlerin bütünlüğüdür”.¹⁴ Çevrebilim sözlüğünde ise çevre; “doğal ve fiziksel öğeleri, organizmanın etkileştiği insan ürünü koşullarını kapsayan, bir organizmanın var olduğu ortam ya da koşullar” olarak tanımlanmakta;¹⁵ ekoloji terimleri sözlüğünde ise, canlı ve cansız varlıklar ile bunların karşılıklı ilişkilerinden oluşan biyolojik sistemleri ifade etmek için kullanılan geniş anlamli bir kavram¹⁶ olarak tanımlanmaktadır.

Tarih boyunca insanlar çok çeşitli çevrelerde yaşama imkanı bulmuştur. İnsanlar, içinde buldukları çevre tarafından etkilenirken, bir yandan da zaman içerisinde çevrelerini değiştirip dö-

¹¹ Hasan Ocak, İslam Düşüncesinde Din Tasavvuru, Kitap Dünyası, İstanbul, 2020, s. 48

¹² Necmettin Çepel, Doğa Çevre Ekoloji ve İnsanlığın Ekoloji Sorunları, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 38.

¹³ Ruşen Keleş, Can Hamamcı, Çevrebilim, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002, s. 28.

¹⁴ Ekoloji Terimleri Sözlüğü, “Çevre”, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000, s. 50.

¹⁵ Çevrebilim Sözlüğü, “Çevre”, Ankara: Sabev, 2007, s. 83.

¹⁶ Ekoloji Terimleri Sözlüğü, “Çevre”, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1990, s.258.

nüştürmüşlerdir. Buna göre çevre insanın hem iç/psiko hem de dış/sosyal dünyasını kapsayan bir kavram olarak görülmektedir. Yapılan tanımlamalar bakımından çevre, dış ve iç çevre olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Dış çevre; sosyal, doğal, maddi ve manevi çevre ile suni çevre şeklinde alt başlıklarla; iç çevre ise; düşünce, anlam, bilgi, duyu ve sanat çevresi şeklinde alt başlıklarla incelenmektedir. İç ve dış çevrelerin her biri birbiriyle iç içedir ve birbirini tamamlamaktadır. Çevre şartları, insanın gelişimi ve olgunlaşmasıyla yakından ilişkilidir. Çevrede en önemli unsur insandır ve insanın ilişki içerisinde bulunduğu her ortam çevreyi oluşturmaktadır.¹⁷

Çevresel süreçler ve sorunların büyük ölçüde modern dünya insanının toplumsal/endüstriyel/ekonomik davranışlarından kaynaklandığı şeklinde yaygın bir kanaat vardır. Günümüzde yaşanan çevresel sorunların temelinde özellikle endüstriyel üretimde kullanılan kömür, petrol, doğalgaz gibi fosil yakıtların kullanımının sonucu olarak ortaya çıkan toprak, hava ve su kirliliğinin yanı sıra gündelik yaşamın parçası haline gelen araçların ve ürünlerin atmosfere saldırdığı gazların, sera etkisi yaratarak, küresel ısınmaya sebep olduğu bilinmektedir. Her geçen gün çevreyi daha fazla kirleten ve küresel ısınmanın temelini oluşturan modern toplumsal yaşamın ciddi bir davranış değişikliğine gitmesi gerektiği ortadadır. Bu açıdan bakıldığında, çevresel sorunun çözümü, sorunun müsebbibi olan modern insanın; dolayısıyla sosyolojinin ve çevre sosyolojisinin ilgi alanına girmektedir. Zira toplumların doğal çevre ile olan etkileşiminin en somut görünümü, doğal kaynaklardan yararlanma ve bu kaynakları kendi yararına kullanmasıdır.

Çevre konusunda ileri sürülen görüşler, çevre kaynaklı sosyal, ekonomik ve siyasal bunalımlar, insanın çevre içerisindeki konumunu gündeme taşımaktadır. Antik Yunan'da yaşamış sofist bir filozof olan Protogoras'ın görüşüne dayanan "Her şeyin ölçüsü

---

¹⁷ Elif Akçay, Çocuklara Yönelik Dini Süreli Yayınlarda Çevre Konusunun Din Eğitimi Açısından İncelenmesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010, s. 8

insandır"¹⁸ yaklaşımının doğal bir sonucu olarak, insanın çevrenin bir parçası olarak kabul edilmesinden ziyade, çevrenin sahibi ve yöneticisi konumunda görülmesine sebep olan bir düşünce tarzı gelişmiştir. Bu düşünce tarzından günümüz insanının da kurtulamadığı ortadadır. Sorunun çözümü için, insanı evrenin merkezi ve yöneticisi kabul eden bu yaklaşımın çevreyi getirmiş olduğu durumun başarısız olduğu kabul edilerek, karşı seçenek üretmenin gerekliliğinden söz edilebilir. Bu yeni yaklaşımın bütün canlıları eşit yakınlıkta ve değerinde doğanın bir parçası olarak ele alması gereklidir. Bu da ancak yeni bir etik anlayış geliştirilmesi ile mümkündür.¹⁹

Bu açıdan bakıldığında, toplumların sosyal ve ekonomik gelişiminin özellikle tüketim bazlı değerlendirmeye tabi tutulduğu gelişimin büyük ölçüde doğal kaynakların, özellikle de doğada bulunan enerji kaynaklarının kullanımıyla ilişkilendirildiği görülmektedir. Kendi haline bırakıldığında, kendi dengesini koruyabilen doğa, insan müdahalesine maruz kaldığında telafisi zor bir duruma düşebilmektedir. Özellikle endüstri devrimi sonrasında insanın doğa üzerindeki tahakkümünün aşırılığı göz önüne alındığında, doğanın kendisini onarma ve yenileme imkanının ne derece tehlikeli bir sürece girdiği görülmektedir.

Doğaya bu denli müdahale etmesinin sonucunda, doğanın bir parçası olan insan da üzerine düşen payı almaktadır. Doğal kaynakların, özellikle fosil kaynaklı yakıtların yaygın ve yoğun bir şekilde kullanımı, üretim ve tüketim süreçlerinde insan hayatını kolaylaştırıcı etkiler yaratmakla birlikte, doğal ve toplumsal çevreyi etkileyerek, sonuçları öngörülemez çevresel ve toplumsal sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, modern yaşamın vazgeçilmez bir unsuru olarak, insanın doğal kaynakların kullanımı konusundaki aşırı tutumu, hem ekonomik, hem de toplumsal olumsuz sonuçları doğuran bir olgu durumuna gelmiştir.²⁰ Hızla artan ve önüne geçilmesi gittikçe zorlaşan çevre

¹⁸ Platon, Theaitetos, çev. Macit Gökberk, MEB Yayınları, İstanbul 1997, 152a.

¹⁹ Ruşen Keleş ve Can Hamamcı, *Çevrebilim*, Ankara, 1997, s. 32-33

²⁰ M.Tuna, "İnsan Çevre İlişkilerinin Tarihsel Evrimi ve Modern Çevreciliğin Doğru-

sorunları, özellikle bunların toplumsal etkilerine daha fazla dikkat çekilmesini gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda ele alınan çevre sorunlarının ortaya çıkışı ve önem kazanması açısından 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı toplumlarında endüstriyel faaliyetlerin yoğunlaşması önemli bir dönüm noktası sayılmaktadır.

1. Semavi Dinler ve Çevre

Semâvî din kavramı, İlahi kaynaklı olan, yani kökeni Tanrı'ya dayanan din anlamında kullanılmaktadır. Bazı tartışmaları barındırmakla birlikte, dinler tarihinde Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam ile sınırlandırılmaktadır. Bu ayrımla, Tanrı kaynaklı olduğu ifade edilen dinlerin, vahiy ürünü olduğu; diğer dinlerinin ise insan ürünü olduğu belirtilmek istenmektedir. Bilindiği üzere dinlerin sınıflandırılması, dinlerin tipolojisi çıkarılırken en fazla zorlukla karşılaşılan bir konudur. Zira dinleri semavi olup olmadıklarına göre sıralamak bir yana, dinleri birlikte değerlendirip belli bir sınıflandırmaya tabi tutmak dinler tarihi açısından kolay bir iş değildir. Nitekim üzerinde görüş birliği sağlanabilen bir dinler sınıflandırması yapılamamıştır. Dolayısıyla, "semavi dinler" ifadesi burada üç büyük dini temsil etmek üzere zorunlu bir tercih olarak seçilmiştir.

Kutsal kitap ifadesi, Tanrı tarafından vahyedildiğine ya da dinde aziz kabul edilen bir şahıs tarafından yazıldığına inanılan, müntesiplerine mutluluğu vaat eden ve bu mutluluğa ulaşmak için birtakım emir, yasak ve tavsiyeler içeren, ayrıca hayat ve kainatla ilgili açıklamaların yer aldığı kutsal metinlere verilen addır.²¹ Özelde "Kutsal Kitap" ya da "Kitab-ı Mukaddes" şeklinde ifade edilen diğer kavram da Hristiyanlar tarafından, Tanrı'dan vahiy yoluyla geldiğine inanılan kitaba verilen isimdir. Bu çalışmada ele alınan kutsal kitap kavramıyla, semavi dinlerin kutsal kitapları kastedilmektedir. Böylece, İslam'ın kutsal kitabı olarak Kur'an-ı

şu" Sosyoloji Araştırmaları Dergisi, Vol: 3, Sayı: 1- 2, 2000, s: 67

²¹ Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, Dinler Tarihi, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009, s. 27-29; Şinasi Gündüz, "Giriş", Yaşayan Dünya Dinleri, (ed. Şinasi Gündüz), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 29-30; Ekrem Sarıkçıoğlu, Din Fenomenolojisi, Fakülte Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Isparta, 2011, s. 305-334.

Kerim, Yahudiliğin kutsal kitabı olarak Tanah (Hristiyanların tabiriyle Eski Ahit; Müslümanların tabiriyle Tevrat), Hristiyanlığın kutsal kitabı olarak Eski Ahit ve Yeni Ahit (Müslümanların tabiriyle Tevrat ve İncil) şeklinde yer alacaktır. Kitab-ı Mukaddes ifadesi ise hem Yahudilik, hem de Hristiyanlığın kutsal kitaplarını ifade etmek üzere yer yer kullanılacaktır.

Çevrenin, insanların faaliyetlerini gerçekleştirdikleri ve yaşamlarını devam ettirmeleri için zorunlu olarak gereksinim duydukları ortam ya da organizmaların içinde var oldukları ortam veya koşullar anlamında kullanıldığından bahsetmiştik. Bu çalışmada, içindeki varlıkların tümüyle birlikte kâinat, çevre anlamında kullanılarak, değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, ne İslam dininin ne de diğer iki semavi dinin kutsal kitaplarında çağdaş problemlerin çözümünü aramak yanlış olur. Ancak bu kitaplarda insana, hayata ve kâinata dair genel prensipler bulunmaktadır. Kâinatın yaratıcısı ve devam ettiricisi olarak kabul edilen Tanrı'nın, kâinat ile insan arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiği konusunda yol gösterici olması gerektiği kabul edilirse, kutsal kitaplarda tespit edilecek ilkelerden, bugün yaşanan problemlerin çözümünde ihtiyaç duyulan prensiplerin elde edilmesi mümkün olabilir.

Açık ve net bir şekilde söyleyebiliriz ki, Allah'a göre yaratılan her şey, onun eseri ve mülkü olduğundan, mukaddestir. Allah, mevcudatın korunmasını emretmiş ve gereksiz gere tahrip edilmesini yasaklamıştır. Yaratılana gösterilen saygı ve hürmet, Allah'a gösterilmiş olur; onu tahrip etmek ve mukaddesatına dokunmak ise bunun tersidir. Kitab-ı Mukaddes'te ve Kur'an-ı Kerim'de, ilk insanın yaratıldıktan sonra, yeşillikler, akarsular, gölgelikler ve çeşitli nimetlerle donatılmış cennet bahçesine konulduğundan,²² ancak imtihan için yasaklanmış bir ağaç dışında tüm nimetlerden yararlanılması konusunda serbest bırakıldığından bahsedilmektedir. Aynı şekilde, imtihanı kaybederek ana yurdundan çıkarılan insanın, Allah'ın sevgisini ve mükafatını kazanmasının, dünyadaki

²² Bakara, 2/168; Hûd, 11/61; Levililer, 11:2-47; Yaratılış, 26:4-5.

temiz ve helal olan nimetlerden yararlanması, dünyayı imar etmesi, salih ameller işlemesi, Yaratıcının emirlerine uyması ve yasaklarından kaçınması ile mümkün olabileceğini bildirmiştir. Kısacası, Allah, insanın karşısına ideal bir dünya modeli çıkararak, dünyayı cennete çevirmenin yolunu bildirmiştir.

1.1. Kitab-ı Mukaddes ve Çevre

Semavi dinler arasında gösterilen Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet, dünya nüfusunun yarıya yakınının müntesibi olduğu dinlerdir. Bu dinlerin temel kaynağını oluşturan kutsal kitaplarda Allah tarafından buyrulan emir, yasak ve tavsiyelere uygun bir yaşam sürmenin, hem dünyanın daha yaşanabilir bir yer haline getirebilmenin, hem de sonsuz bir ahiret mutluluğunu kazanabilmenin yolu olduğuna inanılır. Bu yüzden, çevre ve çevre problemleriyle ilgili hususlarda, semavi dinlerin mensupları tarafından kutsal kabul edilen metinlerde geçen temel prensiplerin tespit edilip değerlendirilmesi bir gerekliliktir. Özellikle semavi dinlerde kabul edilen kutsal kitapların, çevre ve çevrenin korunmasıyla ilgili görüşlerin ortaya konulması ve çözüm önerileri sunulması bu çalışmanın ana gayesidir. Bu bölümde hareket noktamız ise Yahudilik ve Hristiyanlıkta kutsal kitap olarak kabul edilen Kitab-ı Mukaddes olacaktır.

Kitâb-ı Mukaddes'te çevreye ve çevreyi korumaya yönelik pek çok ifade yer almaktadır. Konuyu ele alan bazı araştırmacılar, Kitab-ı Mukaddes'teki "her şeye hâkim olması için insan yaratmak" (Yaratılış, 1:26) ifadesinden yola çıkarak, Kitab-ı Mukaddes'in "insan merkezci" olduğunu ve çevre sorunlarının kaynağının Yahudi-Hristiyan geleneği olduğunu iddia etmektedirler. Bunun parçacı bir yaklaşım olduğunu savunan birçok araştırmacıya göre ise Kitab-ı Mukaddes'in çevreye verdiği önemi anlamının yolu, metinleri bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutmaktan geçmektedir. Yahudi ve Hristiyan birçok din alimi, çevre kirliliğinden sorumlu tutulması gerekenin, Kitab-ı Mukaddes değil, geleneğin yanlış algılanması ve yorumlanması sebebiyle "insanlar" olduğunu ifade etmektedir.

Kitab-ı Mukaddes'te her şeyin Allah tarafından yaratıldığı,

dolayısıyla mevcudatın esas sahibinin de Allah olduğu şu ifadelerle bildirilmektedir: “Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı.” (Yaratılış, 1:1) “Rabbindir yeryüzü ve içindeki her şey, dünya ve üzerinde yaşayanlar.” (Mezmurlar, 24:1) “Ne evinden bir boğa, ne de ağıllarından bir teke alacağım. Çünkü bütün orman yaratıkları, dağlardaki bütün hayvanlar benimdir. Dağlardaki bütün kuşları korurum, kırlardaki bütün yabanıl hayvanlar benimdir. Acıksam sana söylemezdim, çünkü bütün dünya ve içindekiler benimdir.” (Mezmurlar, 50:9-12)

Kitâb-ı Mukaddes’e göre ilk yaratılan insan Âdem’dir. Âdem’in konulduğu Aden bahçesi ise şöyle betimlenmektedir: “Rab Tanrı doğuda, Aden’de bir bahçe dikti. Yarattığı Âdem’i oraya koydu. Bahçede iyi meyve veren türlü türlü güzel ağaç yetiştirdi. Bahçenin ortasında yaşam ağacıyla iyiyle kötüyü bilme ağacı vardı. Aden’den bir ırmak doğuyor, bahçeyi sulayıp orada dört kola ayrılıyordu.” (Yaratılış, 2:8-10)

Kitâb-ı Mukaddes’te, Tanrı’nın bir istisna haricinde yaratılan her şeyin Âdem’in emrine ve tasarrufuna verildiği şöyle ifade edilmektedir: “Tanrı, ‘Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım’ dedi, ‘Denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, evcil hayvanlara, sürüngenlere, yeryüzünün tümüne egemen olsun.’ Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı’nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, ‘Verimli olun, çoğalın’ dedi, ‘Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun. İşte yeryüzünde tohum veren her otu, tohumu meyvesinde bulunan her meyve ağacını size veriyorum. Bunlar size yiyecek olacak.’” (Yaratılış, 1:26-29) “Rab Tanrı Aden bahçesine bakması, onu işlemesi için Âdem’i oraya koydu. Ona, “Bahçede istediğin ağacın meyvesini yiyebilirsin” diye buyurdu, “Ama iyiyle kötüyü bilme ağacından yeme. Çünkü ondan yediğin gün kesinlikle ölürsün.” Sonra, “Âdem’in yalnız kalması iyi değil” dedi, “Ona uygun bir yardımcı yaratacağım.” Rab Tanrı yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümünü topraktan yaratmıştı. Onlara ne ad vereceğini görmek için hepsini Âdem’e getirdi. Âdem her

birine ne ad verdiyse, o canlı o adla anıldı. Âdem bütün evcil ve yabanıl hayvanlara, gökte uçan kuşlara ad koydu. Ama kendisi için uygun bir yardımcı bulunmadı.” (Yaratılış, 2:15-20)

Kitab-ı Mukaddes’te toprağın nasıl ekilip biçileceği ve hayvanlara nasıl muamele edileceği konusunda bazı uyarılar da yer almaktadır. Aşağıda alıntıladığımız metinde, yalnızca insanların değil, toprağın ve hayvanların da dinlendirilmesi ve onlara eziyet edilmemesi emredilmektedir:

“Toprağınızı altı yıl ekecek, ürününü toplayacaksınız. Ama yedinci yıl nadasa bırakacaksınız; öyle ki, halkınızın arasındaki yoksullar yiyecek bulabilsin, onlardan artakalanı da yabanıl hayvanlar yesin. Bağınıza ve zeytinliğinize de aynı şeyi yapın. Altı gün çalışacak, yedinci gün dinleneceksiniz. Böylece hem öküzünüz, eşeğiniz dinlenir, hem de kadın kölenizin oğulları ve yabancılar rahat eder.(Mısırdan Çıkış, 23:10-12)“Harman döven öküzün ağzını bağlamayacaksın.” (Yasa’nın Tekrarı, 25:4)

Benzer bir şekilde, Kitâb-ı Mukaddes’te ağaçları korumayla, efendisini korumak arasında ilişki kurulmakta, hatta savaş durumunda dahi ağaçlara zarar verilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır: İncir ağacını koruyan/budayan meyvesini yer; efendisini koruyan (hizmet eden) da onur kazanır. (Süleyman’ın Özdeyişleri, 27:18) “Bir kentle savaşırken, kenti ele geçirmek için kuşatma uzun sürerse, ağaçlarına balta vurup yok etmeyeceksiniz. Ağaçların ürünlerini yiyebilirsiniz, ama onları kesmeyeceksiniz. Çünkü kırdaki ağaçlar insan değil ki kuşatma altına alınsınız.” (Yasa’nın Tekrarı, 20:19)

Yeşil alanlar, ormanlar ve sulak yerlerin güzelliği ise Kitâb-ı Mukaddes’te şöyle belirtilir: “Rab çobanımdır, Benim eksiğim olmaz. Beni yeşil çayırlarda yatırır; Huzur veren sulak yerlerde dolaştırır (ya da sakin suların kıyısına götürür).” (Mezmurlar, 23:1-2) Kitâb-ı Mukaddes’te zikredilen “kirlilik” kavramı fizikî kirlilikten çok, günah işleyerek, manevî açıdan kirlenme anlamında kullanılmıştır. Beden, çevre ve kalp temizliğine önem vermek hususundaki ifadelere birkaç örnek vermek gerekirse: “İçinde yaşadığınız ülkeyi kirletmeyeceksiniz. Kan dökmek ülkeyi kirletir. İçinde kan

dökülen ülke ancak kan dökenin kanıyla bağışlanır. İçinde oturduğunuz, benim de içinde yaşadığım ülkeyi kirletmeyeceksiniz; çünkü ben İsraililerin arasında yaşayan Rabbinim.” (Çölde Sayım, 35:33-34) “Dünyada yaşayanlar onu kirletti. Çünkü Tanrı’nın yasalarını çiğnediler, kurallarını ayaklar altına aldılar, ebedi antlaşmayı bozdular.” (Yeşaya, 24:5) “Sizden önce bu ülkede yaşayan insanlar bütün bu iğrençlikleri (ensest, eşcinsellik ve hayvanla ilişki) yaparak ülkeyi kirlettiler. Eğer siz de ülkeyi kirletirseniz, ülke sizden önceki uluslara yaptığı gibi sizi de kusar. Kim bu iğrençliklerden birini yaparsa halkın arasından atılacaktır. Buyruklarımı yerine getirin, sizden önceki insanların iğrenç törelerine uyararak kendinizi kirletmeyin. Tanrınız Rab benim.” (Levililer, 18:27-30)“ Donatımınız arasında yeri kazmak için bir gereç bulunsun. İhtiyacınızı gidereceğiniz zaman bir çukur kazın, sonra da dışkınızı örtün.” (Yasa’nın Tekrarı, 23:13) Araştırmacılar, Hz. İsa’nın Matta’da (5. bab 7. cümle) geçen “ne mutlu merhametli olanlara! Çünkü onlar merhamet bulacaklar” gibi ifadelerden yola çıkarak, Hıristiyanlıkta, kâinattaki bütün yaratılanlara iyi davranmanın ödüllendirileceğini ifade etmektedirler. Nitekim, bu ifadelerden sadece insanlara değil, bütün varlıklara karşı merhametli davranılmasının gerektiği anlaşılmaktadır.²³

1.2. İslam ve Çevre

İnsanın da içinde bulunduğu tabiata bakıldığında, canlı ve cansız tüm varlıkların mükemmel bir denge ve uyum içerisinde yaratıldığı görülmektedir. Kâinattaki bu kusursuz denge, canlıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için en ideal şekilde konulmuştur. Kur’an-ı Kerim’de de dikkat çekildiği üzere, ekosistemin bozulması ve doğanın kirlenmesi gibi sorunlar, insanın çevreye ve doğaya karşı yanlış tutumunun sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüzde, ağaçların kesilmesinin erozyona; hava, su ve denizlerin kirlenmesinin asit yağmurlarına ve iklim değişikliklerine, daha da önemlisi küresel ısınma gibi büyük çaplı bozulmalara neden oldu-

²³ Bkz. Halil İbrahim Şenavcu, Semâvî Dinlerin Kutsal Kitaplarında Çevreyi Korumaya Dair Emir ve Tavsiyeler, ISEM2016, 3rdInternational Symposium on Environment and Morality, 4-6 November 2016, Alanya –Turkey, ss. 228-237

ğu herkesin malumudur. Ne yazık ki, bunların tamamının sorumlusu insandır. Hâlbuki insan, Allah tarafından kendisine akıl bahşedilen ve böylece canlı ve cansız varlıklar üzerinde ölçülü bir şekilde hükmetme kudretine sahip olan eşref-i mahlûkattır. Bu açıdan bakıldığında, canlı-cansız tüm varlıklar, insanın tasarrufuna sunulmuş birer nimet olarak görülebilmektedir. Ancak insan tabiata karşı ölçsüzce ve sorumsuzca davranmakla hem bu nimetlere karşı nankörlük etmiş, hem de kendi elleriyle kendi sonunu hazırlamış olmaktadır. Dolayısıyla insanın yalnızca kendisine verilen nimetlere şükretmekle, tabiata karşı olan sorumluluklarını yerine getirmiş olamayacağını hatırlanması gerekir.

İnsanın sebep olduğu çevre sorunlarının temelinde, modern insanın kendisini doğanın bir parçası olarak değil, onun efendisi olarak görmesinin ve bu yüzden de onu hunharca tüketmesinin yer aldığını düşünmekteyiz. Hâlbuki semavi dinlerin kutsal kitaplarında insanın topraktan yaratıldığından bahsedilmesi bize çok şey anlatmaktadır. İnsan topraktır, yani onun hammaddesi diğer canlı-cansız varlıkların hammaddesiyle aynıdır. Diğer bir deyişle insan içinde bulunduğu doğa ile aynı kaynağa, yani toprağa bağımlıdır. Doğa, insanla birlikte sayısız canlıya ev sahipliği yapmaktadır. Hayat, bu canlıların birlikte bulunmasıyla devam edebilmektedir. Modern insan her ne kadar doğal yaşamdan uzaklaşmış olsa da, bir yönüyle her zaman doğaya bağımlı kalacaktır. Modern insanın genellikle göz ardı ettiği husus budur. İslam düşüncesi açısından bakıldığında, dini ve etik değerlerin yok sayılarak, doğanın göz ardı edildiği ve insanın arzularına kurban edildiği bu tür bir yaşam tarzı, Allah'ın mülkünün istismar edilmesi ve ona hıyanet edilmesi anlamına gelmektedir.

Tabiatın adeta mekanik bir sistem gibi çalışan maddi olaylar silsilesinden ibaret olarak algılanması, onun metafizik boyutunun göz ardı edilerek, tamamen insanın kullanımına ait bir meta olarak görülmesi, İslam dininin tabiata yüklediği anlam ile taban tabana zıttır. İslam'da ne üretime, ne tüketime ne de teknolojiye karşı menfi bir duruş bulunmaktadır. Ancak İslam'da Allah'ın sanatının eseri olarak mukaddes kabul edilen tabiatın, daha fazla üretme ve

daha fazla tüketme uğruna tahrip edilmesinin onaylanması düşü-
nülemez. Zira gereğinden fazla üretim ve tüketim İslam'a göre
israftır. İnsanın tabiat karşısındaki konumu, onun efendisi değil,
emanetçisi olmaktır. Seküler bir dünya görüşü ile tabiat üzerinde
sınırsızca hükmetmeyi hedefleyen bir teknoloji anlayışının büyük
çevre sorunlarına yol açtığı aşikârdır ve bu anlayışın İslam dini
açısından tasvip edilmesi mümkün değildir.

Çevre sorunlarının çözümü için yalnızca teknolojik kısıtlama-
lar ve yasal düzenlemelerle çözülemeyeceği hemen herkes tarafın-
dan kabul edilmektedir. Dolayısıyla meselenin dini ve ahlaki bo-
yutunun ön plana çıkarılarak doğru bir tabiat bilinci oluşturulma-
sının gerekliliği her geçen gün daha iyi anlaşılmaktadır. Her ne
kadar din modern dünyada çoğu zaman gündelik yaşamın ötesine
itilmiş bir inanç sistemi olarak karşımıza çıksa da, esasında mo-
dern insanın içinde bulunduğu çevresel ve toplumsal buhranların
aşılmasında çok büyük bir yardımcı olabilir. Ünlü düşünürlerden
Toynbee bu konuda şöyle söylemektedir: "İnsanoğlunu maddi
hırsın ilham ettiği teknolojinin sorunlarından korumak için bütün
dinlerin ve felsefelerin taraftarları arasında dünya çapında bir iş-
birliğine ihtiyacımız olduğunu sanıyorum."²⁴

Bununla beraber, kutsal metinlerdeki bazı ifadelerin yanlış yo-
rumlanması, dinlerin çevre konusunda menfi bir yaklaşıma sahip
olduğu izlenimini vermektedir. Üstelik bu yanlış yorumlamalar,
yalnızca teorik düzeyde kalmamış, insanın kendisini tabiatın efen-
disi olarak görüp ona hükmetme arzusunun, bazıları tarafından,
meşru dayanağı kabul edilmiştir. Nitekim Eski Ahit'tin Tek-
vin/Yaratılış bölümünde, insanın dünya varlıklarına egemen ol-
mak üzere yaratıldığı belirtilmektedir. Kuran'da da farklı yerlerde
benzer ifadeler rastlanmaktadır. Sözelimi, Bakara suresinde İsrailoğullarından söz ederken, "Size verdiğim nimeti ve sizi dünyalardan üstün tuttuğumu hatırlayın" (2/Bakara, 122) ve "O, yeryüzünü size bir döşek, göğü de bir bina kıldı. Gökten su indirip onunla size rızık olmak üzere üzümler meydana getirdi" (2/Bakara,

²⁴ Arnold Toynbee, Yaşamı Seçin, çev: Umut Arık, Diyalog Yay., Ankara, 1992, s. 46

22) gibi ifadeler, Eski Ahit'te karşımıza çıkan tabiat-insan ilişkisini çağrıştırmaktadır. Araf Suresindeki "Sizi yeryüzüne yerleştirdik ve orada size geçimlikler verdik" (7/A'raf, 10) ayeti de benzer şekilde değerlendirilebilir. İbrahim Suresinde geçen "O Allah'tır ki, gökleri ve yeri yarattı, gökten suyu indirip onunla rızık olarak size türlü meyveler çıkardı; izni ile denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize verdi; nehirleri de sizin (yararlanmanız) için akıttı" (14/İbrahim, 32) mealindeki ayet ve bu ayette geçen "musahhar"²⁵ kelimesinin yanlış yorumlanması da insan merkezli bir tabiat-insan ilişkisinin kurulmasına ve bazı İslami çevrelerde yanlış bir insan-çevre modeli oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Kültürü oluşturan unsurlar arasında din kadar dinin yorumu da yer almaktadır. Kutsal metinlerin yorumları, insanın tabiat üzerinde üstün bir konumda sayılmasında etkili olmuştur. Bu yorumların kültür ve geçmiş uygarlıklardan aktarılan felsefi görüşlerle harmanlanması, modern çağın etik anlayışının şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bu yeni etik anlayışla insan tabiat üzerinde hüküm sahibi olarak kabul edilmiş, üretim olağanüstü sınırlara ulaşmış, üretim için gerekli olan kaynakların elde edilmesi yolunda sömürgecilik meşrulaştırılmış ve aşırı tüketim özendirilmeye çalışılmıştır. Böylece insanın çevre üzerindeki üstün konumu, sosyo-ekonomik gelişmeler açısından bir zorunluluk olarak görülme-ye başlamıştır.

Dini metinlere ne şekilde yaklaşıldığı ve nasıl yorumlandığı, doğru bir din anlayışını temin etmenin yanı sıra inananların hayat görüşünü de belirlemektedir. Kutsal metinlerin yanlış anlaşılması ve yanlış yorumlanmasıyla, din, ideal bir dünya hayatı konusunda rehber olmanın aksine, yanlış inanç ve davranışların müsebbibi

---

²⁵ Musahhar kelimesi Arapçada ücretsiz ve karşılıksız çalışmak ve üretim yapmak demektir. Buradan hareketle, bütün kâinat, canlı ve cansız tüm varlıklar biz insanoğlu için üretim yapmaktadırlar. Neticede insan tabiatın kendisi için ürettiği mallara emeğini katarak ihtiyaçlarını temin etmektedir. Alusi'nin dediği gibi insanın yeryüzündeki hilafet görevi yeryüzünü imar etmek, kendi neslini devam ettirmek ve insan, hayvan ve bitki tüm varlıklar arasında Allah'ın emirlerini uygulamaktan ibarettir. Bkz. Şihabüddin Mahmut el-Alusi, Ruhu'l-Meani Beyrut, T.Y. I, 220. Krş. Muhammed b. Cerir et-Taberi, Camiu'l-Beyan, Mısır-1964,1, 199-200.

haline gelebilmektedir. Dolayısıyla, muhtemel yanlış inanç ve davranışların önüne geçmek için öncelikle dini metinlerin doğru anlaşılması gerekmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in bütünü göz önüne alındığında, Allah ve insan arasındaki ilişkinin tekdüze bir ilişki olmadığı görülmektedir. Kur'an yalnızca Allah'a iman edilmesini emretmez; dünyanın imar edilmesini, huzurun sağlanmasını, tabiattaki düzenin korunmasını, hukukun gözetilmesini ve salih ameller, iyi ve güzel işler yapılmasını da emreder. Özetle, Allah-insan arasındaki ilişkinin güçlenmesi, bir yönüyle, insan-insan ve insan-çevre ilişkisinin güçlenmesine bağlıdır, denilebilir. Kur'an-ı Kerim'e nasıl yaklaşılabileceği konusundaki diğer bir önemli husus ise Kur'an'ın din ve davranışlar konusunda sadece kendini referans göstermemesidir. Bu noktada Kur'an'ın tabiatı da "ayet" olarak nitelediğini ve tıpkı Kur'an gibi, tabiatın da okunmasını emrettiğini hatırlamak yerinde olacaktır. Böylece insanın yaratılış gayesi olan imanın, Tanrı-insan-çevre ilişkisiyle sıkı sıkıya bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Allah'a iman, fıtrata uygun, ahlaklı bir yaşam sürmeyi; insanlara ve çevreye karşı sorumluluk sahibi olmayı gerektirir. Kur'an'ın devamlı surette hatırlattığı şey de tam olarak budur.

İnsan, fitri olarak hayatını düzenleme ve güvenli bir şekilde devam ettirme ihtiyacı duyar. Birey, yaşamı boyunca öğrenmeye devam eder ve bireyin yaşamı, tedrici olarak oluşturduğu hayat felsefesine göre şekillenir. Ahlak olgusu, bireyin hayata bakışından hareketle bu süreçte kendini gösterir. Nitekim varlık dünyası içinde kendisini doğru bir yere konumlandıran birey, diğer varlıklarla olan ilişkisini, varlığın neliği ve nasıllığı üzerinde düşünmek suretiyle düzenler. Bireyin kendi benliği ve diğer varlıklar arasında kurduğu ilişki ahlakiliğini belirler. Varlıklara yönelik doğru tutum ve davranışların belirlenmesini sağlayan bir bilinç durumuna ulaşan birey, bu bilinçle değerlerine sahip çıkar. Bu noktada birey yalnızca kendisinin değil, diğer varlıkların sorunlarını da dert edinir. Gazzalî başta olmak üzere, İslâm düşünürlerinin hemen hepsi, gerçek ahlakı, sözü edilen süreç neticesinde bireyin iç dünyasında oluşan ve doğru tutum ve davranışlar olarak kendini dış

vuran bir meleke olarak tanımlamışlardır.²⁶ Başka bir deyişle, gerçek ahlakın elde edilmesi, insanın yaratılıştan gelen özünü kavramak suretiyle kendi varlığını diğer varlıklar arasında doğru bir noktada konumlandırması; bu varlık tasavvuruna uygun bir değerler idrakine sahip olması ve buna uygun bir davranış modeli geliştirmesinden geçmektedir. Bu süreç aynı zamanda varlığı ve hayatı doğru bir şekilde anlamlandırma sürecidir. Bu anlamlandırma, yükümlülüklerin farkına varılmasına ve Allah'a karşı şükran duygusunun oluşmasına zemin hazırlar. Böyle bir birey, insani yükümlülükleri iştiaqla gerçekleştirir. Zira bu aşamada insan mevcudatla olan ilişkisini Yaratıcıyla olan ilişkisinin tabii bir uzantısı olarak görür. Dindarlık, varlığı Yaratanın eseri ve mülkü olarak mukaddes kabul ederek, onunla olan ilişkisini bu minvalde düzenlemeyi gerektirir. Bu noktada insani yükümlülükler bireyin zevkle gerçekleştirdiği bir hal alır.

İslam'a göre kainattaki bütün varlıklar Allah tarafından yaratılmış; varlık dünyasının düzenini ve devamını sağlayan yasalar Allah tarafından konulmuştur. Dolayısıyla mümin kainata baktığında, Allah'ın sanat eserlerine bakmış olur. Kainattaki mükemmel ölçüyü ve dengeyi görür. Artık onun gözünde hiçbir şey sıradan, anlamsız ve değersiz değildir. Bilakis, varlıkların her biri değerlidir ve bir misyona sahiptir çünkü bütün mevcudat Yaratıcının kudretini, ilmini, iradesini, celal ve cemalini yansıtmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, İslam'ın akli yönünün yanı sıra deruni yönünü de en güzel şekilde yansıtan tasavvuf geleneğinde Allah-çevre-insan ilişkisinin daha anlamlı ve daha sağlıklı kurulduğu göze çarpmaktadır.

Tasavvuf düşüncesinde, kainatın fiziki yönünün dışında bir de metafizik yönü bulunmaktadır. Buna göre, âlem, bilmek anlamına gelen "ilim" kökünden türemiştir ve kendisiyle Allah'ın bildiği tüm yaratılanları kapsamaktadır. Tasavvufta âlem, kendi

---

²⁶ Farabi, Mutluluğu Kazanma, Çev.: Hüseyin Atay, AÜİF Yay., Ankara, 1974, s. 60-1; İbn Rüşd, Faslu'l-Makal, Felsefe-Din İlişkisi, Çev.: Bekir Karlığa, İşaret Yay., İstanbul, 1992. s. 73; Gazzali el-Munkızumine'd-dalal, Çev.: Hilmi Güngör, MEB, İstanbul: 1994,s. 36.

lisarıyla Yaratıcısını anlatan bir kitaptır ki buna “kainat kitabı” denilmektedir. Kur’an’daki anlatıma uygun olarak, kainat kitabının da Yaratıcısını tanıtan ayetlerle dolu olduğu kabul edilir. Başka bir deyişle, kainat Allah’ın tabii bir kitabı, Kur’an-ı Kerim ise bu tabii kitabın ve daha fazlasının kendisinde toplandığı İlâhi kelimadır. Dolayısıyla, kainat kitabındaki tabii ayetlerle Kur’an ayetleri aynı kaynaktan gelmiştir ve aynı hakikati dile getirmektedir. Bu sebeple her iki kitap birbirini desteklemekte ve birbirinin daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Kainatı yaratan da Kur’an’ı indiren de aynı Allah olduğuna göre, bu ikisinin birbirini yalanlaması düşünülemez. Bilakis her ikisi de birbirini destekler. Bunun aksini düşünmek, zımnen, Allah’ın yaratmasında bir tenakuz olduğunu ima etmek anlamına gelir. Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde, bütün mevcudatın Allah’ın eseri olduğu, onu tespih ettiği ve kendisinde Allah’ın varlığını/birliğini gösteren birçok delil bulunduğu ifade edilmektedir. Her şey onu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız.” (17/İsrâ: 44). “Gövdesiz bitkiler ve ağaçlar da Allah’a secde ederler.” (55/Rahman, 6) “Gökte ve yerde olanların, güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah’a secde ettiklerini görmüyor musunuz?” (22/Hac,18) “Oysa göklerdeki ve yerdekiler, ister istemez O’na teslim olmuş ve O’na döndürüleceklerdir.” (3/Âl-i İmran: 83) gibi ayetler, bunlardan bazılarıdır.

Bütün varlıklar, kendisine verilen istidat dahilinde bazı işlevleri ve görevleri yerine getirmektedir. Bugün buna doğa yasaları denilmektedir ki bu yasalarda hiçbir zaman aksaklık olmaz. Canlıcansız her varlık Allah’ın kendisi için tayin ettiği işlevi eksiksiz bir biçimde uygulamaktadır. Ancak insanlar ve cinler, diğer varlıklardan farklı olarak iradeye sahiptirler. Böylece, Allah’ın emir ve yasalarına uyup uymamak konusunda özgür bırakılmışlardır.

Rahmet Peygamberi (sav), tabiata zarar verilmemesi, ağacın ve yeşilin korunması hususunda ashabına önemli ikazlarda bulunmuştur. Sözelimi Rasûlullah (a.s) davarlarına yedirmek için, elindeki sopayla ağacın dallarına vurarak yapraklarını dökmeye çalışan bir bedevîyi, “Ağır ol, ağaca vurarak kırıp dökme, güzel

güzel sallayarak yaprakları indirmeye çalış” şeklinde uyarmıştır.²⁷ Hz. Peygamber’in yaşantısını ve sözlerini incelediğimizde, insanlarda ciddi bir çevre bilinci ve duyarlılığı oluşturmaya gayret ettiğini görmekteyiz. Kendi ifadesiyle, güzel ahlakı tamamlamak için gönderilen Hz. Peygamber, havanın temizlenmesini ve çevrenin güzelleşmesini sağlayan ağaçlara büyük değer vermiş; onların gereksiz yere kesilmesini yasaklamış, kesilenlerin yerine yenilerinin dikilmesini emretmiş; evlerin, yolların ve sokakların temiz ve bakımlı olmasını salık vermiştir. Bu konuda en fazla hassasiyet gösteren de bizzat kendisi olmuştur. Bir rivayete göre “Hz. Peygamber, Zu-Kadr gazvesinden dönerken Zurayb mevkiine gelince, Ensar’dan Benî Harise Kabilesi mensupları: Ey Allah’ın Rasûlü! Burası develerimizin otağı, koyunlarımızın merası, kadınlarımızın mesiresi, yani orman bölgesidir, dediler. Bunun üzerine Allah Rasûlü (s.a.v), şöyle buyurdular: “Kim bir ağaç kırarsa yerine bir ağaç fidesi diksin”. Bu emir üzerine bu alan ormanlık haline getirilmiş” ve böylece doğal güzellik ve doğal denge korunmuştur.²⁸

İslam dini, insanı tabiatın hakimi değil, emanetçisi konumuna yerleştirmektedir. İnsan, içinde bulunduğu tabiatı adeta bir misafirdir ve kendisine sunulan nimetlerden, kendisine müsaade edildiği ölçüde, misafire yakışır biçimde faydalanmalıdır. Üstelik Allah, mülkünü insana emanet etmiş; onu koruma ve imar etme görevini de insana yüklemiştir. Dolayısıyla bir Müslümanın, kendisine sunulan nimetlerden yararlanırken, ölçsüzce ve sorumsuzca davranması düşünülemez. İbadetlerdeki şuur ve samimiyet, kendisini doğaya karşı tutum ve davranışlarda da göstermelidir. Daha fazla üretmeyi ve daha fazla tüketmeyi meşru gösteren anlayışın, doğal kaynakları hunharca tüketirken, en azından bunun kendi sonunu getireceğinin bilincine varması gerekmektedir. Şükür ve kanaat gibi kavramların önemini yitirmeye başladığı günümüz dünyasında insanın hatırlaması gereken şey şudur: İnsan, yaratılışı gereği doğaya bağımlıdır. İnsan bedeni, diğer canlılarda olduğu gibi, bedensel güç harcayarak hayatını devam ettirmek üzere tasar-

²⁷ İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Ğâbe fî Ma'rifeti's-Sahabe, Kahire, 1970, III, 276.

²⁸ Belâzurî, Fütûhu'l-Büldân, Çev. Mustafa Fayda, K. T. B. Yay, Ankara, 1987, I, 17.

lanmıştır. Daha az güç harcayarak gereğinden fazla üretmenin ve lüzumundan çok daha fazla tüketmenin insana yararı değil, zararı dokunur. Günümüzde hareketsizliğe ve dengesiz beslenmeye bağlı olarak ortaya çıkan hastalıklar bunun göstergesidir. Dahası, insanın hırs ve tamahı uğruna doğal kaynakları sorumsuzca tüketmesi ve çevreyi onarılamaz biçimde kirletmesi, sonraki nesiller için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Dolayısıyla bugün bazı kesimlerce eleştirilen şükür ve kanaat kavramları, söylenenlerin aksine, insanın doğasına uygundur ve olası zor durumlarda insanın dayanma gücünü artırır. Şükür ve kanaat, kaynakların eşitsiz dağılımını engeller, gereğinden fazla üretip tüketerek çevrenin ve doğanın dengesinin bozulmasının önüne geçer. Yoksa İslam dini, şükür ve kanaatle hiç kimseden ihtiyaçlarını karşılamamasını ve çalışıp emek vermeden, sadece Allah'a ibadet etmesini emretmez; aksine insanı hem Allah hem de çevre ile ilişkisinde aşırılıklardan korumayı hedefler. Kısaca İslam, insanın merkezinde değil, içinde olduğu bir tabiat tasavvuru vaz ederek, insanın tabiatla olan ilişkisini genel ilkelerle sabitler..

Kur'an-ı Kerim, insanın tabiat/çevre ile ilişkisinin bir ahlak ve iman meselesi olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. İslam'ın vaz ettiği çevre ahlakı, onun Allah-alem-insan düşüncesinden bağımsız değildir. İnsana irade verilmesi, onu diğer varlıklar üzerinde sorumluluk sahibi yapmaktadır. Bu sorumluluk ise ancak kulluk bilinciyle gerçekleştirilebilir. İslam'ın ahlak esaslarını hakıyla tanıma ve gereğini yerine getirme konusunda rehberlik eden vahiy ve sorgulayarak kazanılan rasyonel bilginin her ikisi de insanın çevreyle bir bütün olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu noktada akıl vahiyle uygun ve onu destekleyici mahiyettedir.

İslam dininde iman ve amel birbiriyle iç içedir. Amel imanın bir parçası olarak sayılmamakla birlikte onun hayata yansımaları olarak iman ile organik bir bağa sahiptir ve aralarında bir sebep-sonuç ilişkisi yer almaktadır. Kur'an'da pek çok yerde iman ve salih amel kavramları peş peşe kullanılır. Salih amel, iman gereği olarak kendiliğinden ortaya çıkan tutum ve davranışlar bütünüdür.

ifade etmektedir. Buna göre Müslüman, çevresiyle olan ilişkisini ve eylemlerini imanının gereği olarak sulh ve uyum içerisinde gerçekleştirir. Ahlaki olgunluğun ve buna uygun eylemlerin, iman gereği kendisinden ortaya çıktığı durum, imanın tahkikî boyutunu oluşturmaktadır.²⁹

Dini değerler ve ilkeler pratik hayatta karşılık bulmadığı süreçte dinin öngördüğü dünya ve ahiret mutluluğunu kazanma gayesi yalnızca metinde teorik düzeyde kalmaktadır. Müslüman bireyler yetiştirilirken, İslam'ın öngördüğü varlık ve hayat görüşü yalnızca teorik düzeyde verildiği ve hayata geçirilmediği taktirde, bireylerin tabiat ve çevre bilincine kendiliğinden ulaşmaları beklenemez. Bireyler vahyî bilgiyi aklın kullanımına sunduğunda, dinin sadece inanç ve ibadetler boyutunda kalmadığını; tabiat, çevre ve toplum ile ilgili sorunların çözülmesinde kendilerine bir sorumluluk yüklediğinin bilincine varacaklardır. Bu bilincin hayata geçirilmesi ise öncelikle ailede başlayan iyi bir çevre eğitimi ve ebeveynler tarafından gösterilen yüksek bir çevre duyarlılığından geçmektedir. Uygun bir çevre düzenlemesi ve bireyin bu çevreyle etkileşime geçmesinin sağlanması, bireye kazandırılması istenen ahlaki davranışın gerçekleşmesi için önemli bir hazırlık aşamasıdır. İyi bir sosyal çevre oluşturmak, iyi örnekler sunmak ve sağlam teorik zeminler oluşturmak, bireylerin çevre bilincini hayata geçirebilmelerini sağlamak açısından önemli ve gereklidir. İyi bir din ve ahlak eğitimi, ailede başlayan bir çevre bilinci ve bunları düzenleyen kanunların birbirlerini destekler nitelikte olması bireylerin güçlü bir farkındalığa ulaşmasında etkilidir. Bütün bu unsurların birlikteliği sağlandığında, bireyde, problemleri fark etme ve onların çözümüne katkıda bulunma şuuru gelişecek ve bireyin kendi değerlerini oluşturma imkânı ortaya çıkacaktır.

2. Diğer Dinler/Kültürler ve Çevre

Doğa, ilkel kabile dinlerinden, tek tanrılı dinlere, hemen her inançta kutsal kabul edilmektedir. Dini hayatın ilk otantik halini

---

²⁹ Bkz. Muhammet Şevki Aydın, "İman-Amel İlişkisi Bağlamında Ahlak", Diyanet Aylık Dergi, Ağustos, 2011.

yansıtan kabile toplumlarında, dini ritüeller tabiatla uyum halinde gerçekleştirilmektedir. Kendilerini tabiatın bir parçası olarak gören bu toplumlarda tabiata duyulan saygı nesilden nesle aktarılmaktadır. Kabile toplumlarında gündelik hayat avcılık ve toplayıcılık üzerine kuruludur. Tabiata bağımlılığın en üst düzeyde görüldüğü bu toplumlarda dini törenler dâhil tüm yaşam tabiattaki dengenin korunmasını ve sürekliliğini sağlayacak şekildedir. Canlı-cansız tüm nesnelere ortak çevreyi oluşturmasından dolayı tabiat da en az insan kadar mukaddes kabul edilmektedir. İlkel kabile toplumlarında dinin merkezinde “mana” ve “tabu” anlayışları yer almaktadır. Bu inanca göre ilkel toplumlar yaşamlarını sürdürdükleri çevrelerindeki nesnelere aşkın, korkutucu ve saygı duyulması gereken bir güç bulunduğunu kabul etmektedirler. Mana, nesneleredeki bu aşkın gücü temsil etmektedir. Tabu ise tabiattaki bazı nesnelere yaklaşmanın, dokunmanın ve yenilmesinin yasak kabul edilmesidir. Bu yasak çiğnendiği takdirde insanlara zarar dokunacağına inanılmaktadır.³⁰

Hinduizm’in kutsal kitapları olarak kabul edilen Vedalar’a bakıldığında, doğanın bir bütün olarak ele alındığı görülmektedir. Veışnava geleneğine göre, bu dünyadaki hayat, basit canlılardan memelilere kadar tüm canlıları kapsayan evrimsel bir reenkarnasyon düşüncesi içerisinde ele alınmaktadır. Bu düşüncede evrimin basamaklarını oluşturan canlıların tamamına dostça davranılır. Yajur Veda’da canlılara gösterilmesi gereken saygı ve hürmetten şöyle bahsedilmektedir: “Bir insan bütün hayvanları öldürse mutluluğa ulaşamaz; ama onlardan birine yardım etse mutlu olur.” (Yajurveda,13:47) Singh’in belirttiğine göre, bu düşünceler, sonraki azizler tarafından geliştirilmiş ve canlılara şiddet uygulamaktan kaçınmanın en büyük iyilik olduğu vurgulanmıştır. “İnsanın kendisi doğayı tahrip etmedikçe doğanın yok olmayacağını bilmesidir” diyen Singh’e göre, Hindu kültüründe tabiat, evrim sürecinde sürekli olarak insanları gözetleyen duygulu ve şefkatli bir anne olarak betimlenmektedir. Bu yüzden en basit yapıdaki hayvanlardan en karmaşık organizmalara kadar tüm canlılara saygı göste-

³⁰ Münir Yıldırım, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*, Adana, 2014, ss. 33-34

rilmesi Hinduizm’de esas kabul edilmektedir. Singh, bu hususu bir Hindu atasözü ile ifade etmektedir: “Tabiat bizim annemizdir; biz ise onun çocuklarıyız”³¹

Hinduizm’de, tüm canlıların dünya üzerinde en az insanlar kadar hakka sahip olduğu anlayışı hakimdir. Hinduizm’in kutsal metinlerinden sayılan Upanişadlar’da: “Kainattaki her şey Efendi’ye aittir.” denilmektedir. Bu düşünceye göre insan, kainatın asıl sahibinin kendisi olmadığına şuuruyla hareket ederek, yalnızca kendisine ayrılmış olandan ihtiyaç duyduğu kadarını alıp geri kalanına dokunmamalıdır. Hinduizm’e göre dünya ve içindekiler ruhsuz maddelerden ibaret değildir. Bu nedenle insan, bencil çıkarları doğrultusunda nesnelere sorumsuzca kullanılamaz ve canlıları incitemez. Hinduizm’de İlahi varlık olarak kabul edilen Vişnu’nun, hem dünyanın içinde hem de ondan aşkın olarak var olduğuna inanılmaktadır. Buna göre her şey bir bakıma İlahi bir yönü kendinde barındırmaktadır. Her şey Vişnu’dan gelmiştir ve sonunda yine ona dönecektir. Dolayısıyla her şey bir bakıma Tanrısaldir, kutsaldır ve mistik bir yöne sahiptir.

Hinduizm’de çevre kavramı üç alanı kapsayacak şekilde değerlendirilir. Bunlar; doğal çevre, toplumsal çevre ve manevi çevredir. Hinduların duaya başlarken söyledikleri “om huzur, huzur, huzur” (om shanti, shanti, shanti) ifadesindeki ilk huzur ekolojik huzuru; ikincisi toplumsal çevredeki huzuru; üçüncüsü ise iç huzuru yani insanın manevi huzurunu temsil etmektedir. Hindu geleneğinde, kişinin düşüncesini kendi özüne yoğunlaştırması ile başlayan içebakış yöntemi, bir anlamda, kendi benliğinde bütün doğaya bakmak anlamına gelmektedir. Hinduizm’in hac anlayışı ise, binaların ve çevrenin insanla manevi bir iletişime geçip kendisine mesajlar verdiği kabul edilen bir düşünce üzerine kuruludur. Zira insan kültürünün hayattaki yansımaları, insanın içinde bulunduğu çevreyle uyumlu olmadığı takdirde, çevre için tehdit oluşturabilir. Sewakyi, konuyu şu sözleriyle açıklamaktadır:

---

³¹ Rüştü Ilgar, Sosyal Ekoloji Ve İnanç İlişkisinin İrdelenmesi (Evaluation Of Social Ecology And Belief Relationship), Marmara Coğrafya Dergisi Sayı: 13,Ocak-2006, İstanbul s. 105

"Bazen insan kültürü çevreyle birlik içerisinde olmayabilir ve doğa üzerinde zararlı etki yapabilir. Günümüzde insanlar doğru yoldan oldukça sapmış durumdadır ve doğayı tahrip etmekte; doğa ne zaman, yapmak istedikleri şeye engel olur görünse, onu bir kenara itiyorlar. Doğayla uyum içerisinde olmayan bu tür davranışlar gerçek anlamda insan kültürü değildir. Hintliler olarak tanımımıza göre; 'manav' doğaya mükemmelen saygı gösteren kimsedir, 'danav' ise doğayı kötüye kullanan kimse. Doğaya karşı davranışlarda bulunmak akıllıca değildir. Tarih doğaya karşı saygılı olmayan toplumların varlıklarını uzun zaman sürdüremediklerini göstermiştir, bunlar kendi sonlarını hazırlarlar. Oysa Veda kültürü binlerce yıl var olmuştur ve hâlâ varlığını sürdürmektedir. Buna 'sanatan dharma', kendi kendini besleyerek ve yeniden doğarak sonsuza kadar süren yaşam tarzı denir. Modern dünyada ilerlemeye işaret sayılan maddiyat geleneksel Hindu düşüncesinde gerilemenin işaretidir. Hinduizm'e göre "ilerleme gösterdiğimizizi düşünüyoruz, ama ilerlememiz çölde bir serabın peşinde koşan bir karacanın ilerleyişi gibidir. Zavallı hayvan daha ileriye gidemeyecek hale gelene kadar çölün derinliklerine doğru koşar da koşar. Yakıcı susuzluğu nedeniyle, körlüğün ve yanlış hükmünün kurbanı olarak sonunda vahşi çölde can vermek üzere uzanır. Batı medeniyeti artık bunu anlamalı ve kaybetmiş olduğu dengeyi ve ahengi yeniden bulmak mecburiyetindedir."³²

Görüldüğü üzere, Hinduizm'in insan ve çevre ilişkisine yaptığı vurgu çok nettir. Bu anlayışta, bütün kötülüklerin kaynağı olduğuna inanılan insanın eylemlerine bir sınır çizilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. İnsan merkezci yaklaşımın aksine çevreyi merkeze alan bu din, müntesiplerine çevre içerisinde dar bir hareket alanı çizmektedir.

Hinduizm'deki tabiat, çevre ve insan anlayışına kısaca değindikten sonra, oldukça fazla sayıda inananı bulunan Budizm'e geçebiliriz. Budizm'e göre merhamet ve iyilik, kişinin kazanması gereken en önemli iki vasıftır. Budist ahlak öğretisinde, davranışla-

³² Ensar Yılmaz, Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi, Sosyal Bilimler Dergisi, C. XII, Sayı. 1, 2010, s. 33

rın ahlakiliği kuralları sorgulamadan tabi olmakla ölçülmemektedir. Bunun aksine ahlak sevgiden ve yaşama duyulan saygıdan kaynaklanmaktadır. Budistler, insanoğlunun diğer varlıklarda olmayan akıl ve aydınlanma potansiyeline sahip olduklarına inanmakla beraber, insanoğlunun tabiattaki diğer doğal varlıklardan ontolojik bir üstünlüğü olduğunu kabul etmemektedirler.³³

Budizm'de önemli bir yeri olan "Dharma" kavramı, din, dinî kanun, ahlâk ilmi ve Buda'nın öğretileri anlamında kullanılmaktadır. Budistler için dharma, tabiattaki her şeydir. İnsanlar, hayvanlar, bitkiler, hava, toprak ve su; kısacası canlı-cansız tüm varlıklar dharmadır. Özüne bakıldığında tabii bir din ya da dinsel bir tabiat düşüncesiyle karşımıza çıkan Budizm, dünyevi yaşamın ötesinde mistik öğretilere dayanan bir inanç sistemi olmaktan ziyade bu dünyada ideal yaşamın ne olduğu sorusuna yanıt vermeyi hedefleyen bir sistemdir.

Budizm'e göre doğumumuz ve varlığımız bizim dışımızdaki sebeplere bağlıdır; bu bizi vazgeçilemez bir şekilde dünyaya bağlar ve bizim bunlardan bağımsız bir varlık olduğumuzu reddeder. Buna bağlı olarak yeni bir "insan olma" anlayışını öngörerek, günümüz toplumuna kontrolsüz ivme veren gücü durdurmaktadır. Bunun yanında Budizm, "orta yol" öğretisinin gerektirdiği sınırlar ve kısıtlamalara uygun olarak yaşanacak dengeli bir hayat anlayışını ön plana çıkartarak, çevreci düşünüş ve hareketin oturacağı temel hususunda ciddi bir alternatif sunmaya çalışmaktadır. Doğal dünyanın sağlıklı bir şekilde işlemesi için gösterilen ilgi Budizm'in tarihi boyunca önemli bir mesele olagelmıştır. İnsanoğlunun tabiata bağlı ve onunla karşılıklı bir ilişki içinde olduğunun fark edilmesi, tabiata karşı içgüdüsel bir saygıya yol açmıştır.

Budizm'e göre tabiattaki değişim ve dönüşüm asıl ise de, doğal süreç, insanoğlunun ahlaki durumundan etkilenebilmektedir.

---

³³ Martine Bachelor,/ Kerry Brown, Budizm ve Ekoloji, İğdaş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 35; Bansuri Taneja. Religion and Ecology in India and Southeast Asia The Ecologist.Sturminster Newton: Jul/Aug Vol.31, Iss. 6;pg.59-2, 2001; Bachelor- Brown, 1997: 35

İnsan davranışlarında zamanla ortaya çıkan ahlaki dejenerasyon, refah ve mutluluğa engel olacak değişimleri hızlandırır ve doğayı bu yönde şekillendirir. Dünya, insanın mevcut ahlaki tutum ve davranışları ile yücelir veya dağılır. Ahlaksızlığın hakim olduğu toplumda yalnızca insanlar değil, tabiat ta fesada uğrar. Güzel ahlakın hüküm sürdüğü toplumlarda ise toplumun refah seviyesi arttığı gibi tabiat da bundan olumlu yönde pay alır. Cömertlik, merhamet ve hikmet gibi erdemler, hem insanlarda hem de çevrede temizliği ortaya çıkarırken; kin, nefret ve hurs gibi ahlaki olmayan hasletler ise hem insanın iç dünyasının hem de çevresinin kirlenmesine neden olur. Dolayısıyla ahlakın dejenere olması, yalnızca insanlar üzerinde değil, tabiat üzerinde de olumsuz etkilere sahiptir.

Budist düşünürlere göre, yakıt yataklarının sorumsuzca tüketilmesi ve ormanların tahrip edilmesi, büyük bir enerji krizine yol açmıştır. Modern toplumun, hurs ve tamahın esiri olarak, milyonlarca yıllık zaman diliminde oluşan doğal kaynakları, iki asırdan daha az bir süre içinde büyük ölçüde tüketmesi, doğada iyileştirilmesi çok zor bir yara açmaktadır.

"Budizm tabiata karşı tahripkâr olmayan, nazik bir tavır tavsiye eder. Sigalovada Sutta'sına göre bir hane reisi mal biriktirmeyi arının çiçeklerden nektar toplaması gibi yapmalıdır. Arı ne çiçeğin kokusuna, ne de güzelliğine zarar verir. Nektarı sadece tatlı bir bala dönüştürmek için toplar. Aynı şekilde insanoğlunun doğuştan gelen kendi iç potansiyelini gerçekleştirip tabiatın üzerine yükselebilmesi için tabiatı meşru bir şekilde kullanması beklenir. Zaten meşhur beş emir, her sıradan Budist'in takip etmesi beklenen minimum ahlak kurallarını oluşturur. Birinci emir hayata zarar vermemektir. Bu her tür silahı bir kenara atma ve hiçbir canlıyı hayat hakkından mahrum etmemeye dikkat etmek şeklinde açıklanır".

Özetlemek gerekirse, insanın doğaya bağımlı bir varlık olarak konumlandırıldığı ve doğayla uyumlu yaşamının salık verildiği Budist düşüncenin, tabiat/çevre merkezci bir anlayış içerisinde değerlendirilmesi mümkündür. Bunun yanında, Budizm'de çevre-

den insana doğru bir geçiş olduğu da göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Budist düşüncede, merkezi vurgunun çevreden insana doğru hareket ettiği söylenebilir.

Son olarak, Türklerin İslamiyet'ten önceki Gök Tanrı inancı ve Zerdüştlükte tabiat ve çevre ile ilgili neler olduğuna bakalım. Eski Türk inancında Gök Tanrı veya Tengri, bütün mahlukatı yaratan ve ona hayat veren aşkın güç olarak kabul edilmiştir. Gök Tanrı inancında, İlkbahar, yaz ve sonbahar mevsiminde dini karakterli olan fakat tabiata saygı ile karışık bazı ritüellerin icra edildiği bayramlar yapılagelmiştir. Ayrıca, kötü ruhların def edilmesi ve yağmurun yağması amacıyla törenler düzenlenmiştir. Vatan sevgisi ve toprağa bağlılık da eski Türk inançları arasındadır.

Zerdüştlük ise, yaklaşık 3500 yıl önce İran'da Zerdüş'ten tarafından kurulan ve Ahura-Mazda adındaki yaratıcı ve şekillendirici tanrı öğretisinin yer aldığı düalist ve eskatolojik bir dindir. Bu dine kurban kesimine karşı çıkmıştır. Ayrıca ölümler, şehirlerden uzağa; dakhma denilen ölü kulelerine konulmuştur. Bu sayede ölümlerin toprağı kirletmediklerine inanılmıştır.³⁴

Sonuç

Özellikle günümüzde büyük bir tehdit unsuru olan çevre sorunlarının kaynakları araştırıldığında, bunun tek sorumlusunun insan olduğu rahatlıkla görülebilmektedir. Bir an için, insanın içinde bulunmadığı bir doğa hayal edildiğinde, günümüzde karşılaşılan çevre problemlerine sebep olacak hiçbir unsur bulunamayacaktır. Kur'an'ın kendi ifadesiyle, tabiat, Allah'ın koyduğu mükemmel ölçüyle kusursuz bir şekilde işlemekte ve kendi kendini yenileyebilmektedir. Kendisine verilen akıl sayesinde iradi seçimler yapabilme potansiyeline sahip olan insanoğlu, kendisine hayatta kalabilmesi için bahşedilmiş hırs, tutku, öfke ve şehvet gibi güdülerini yanlış amaçlar doğrultusunda kullanarak önce zihnini, sonra da yaşamak için kendisine bağımlı olduğu çevreyi kirletmiştir. Hemen her kültürde şükür, kanaat, tabiattaki kaynakları israf etmeden ölçülü kullanma gibi erdemlerin övülmesine rağmen; insa-

---

³⁴ Küçük ve Tümer 1993, s.44

noğlunun arzularının esiri haline gelmesi ve ahlaki değerleri hiçe sayması, çevreyi geri dönüşü zor olan bir sona sürüklemektedir. Kısacası, çevre kirliliğinin sebebi insanoğlunun manevi kirliliğinin bir neticesidir.

Bugün, materyalist, pragmatist ve indirgemeci tüm dünya görüşlerinin dünyayı daha yaşanılabilir bir hale getirmede başarısız oldukları açıktır. Kökleri Batı medeniyetine dayanan ve tüm dünyayı hâkimiyeti altına alan kapitalizm, daha fazla üretip daha fazla tüketmedikçe yaşam hakkı tanımadığı modern insanın tabiatla olan bağını da büyük ölçüde koparmayı başarmıştır. Hâlbuki insan, topraktan, havadan, sudan ve canlılardan bağımsız bir hayata sahip olamaz. Yüksek binaların ve beton yapıların içinde hapsolan modern insanın yeniden doğaya yönelişi, onun ait olduğu yerin tabiat olduğunu gözler önüne sermektedir. Doğa bu şekilde tahrip edilmeye devam edilirse, insanın ait olduğu yere dönmesi hiçbir zaman mümkün olmayabilir.

İnsanın üç yüz bin yıl önce avcı ve toplayıcılıkla başlayan hayat serüveni tarımla bir dönüm noktasına girmiş; bilimin ve teknolojinin gelişmesiyle makinelerin hayatın bir parçası haline geldiği günümüze ulaşmıştır. Tabiata uygun bir yaşam derken, tabii ki üç yüz bin yıl önceki atalarımızın avcı ve toplayıcı yaşam biçimine geri dönmeyi kastetmemekteyiz. Dinlerin ve eski geleneklerin de böyle bir beklentisi yoktur. Modern insanı böyle bir geri dönüşümün içerisine sokmaya çalışmak günümüzdeki çevre problemlerini çözmeye katkıda bulunamaz. Modern insanın son iki yüz yıllık dönemde alıştığı konfordan vazgeçmesini beklemek, gerçekçi bir çözüm yolu olarak görünmemektedir. Dolayısıyla bugün ayakları yere basan bir çözüm önerisi sunulmadıkça, çevre problemleri çözümlenmiş değil, ötelenmiş olacaktır. Burada karşı çıktığımız husus açıktır; teknolojiyi kullanırken çevreye verilen zararın göz ardı edilmesi, aşırı kazanma hırsıyla hem insan hem de canlı yaşamının tehlikeye sürüklenmesi ve çevre ahlakının kaybedilmesi suretiyle insan-çevre ilişkilerinde sorumsuzca davranılması. Batı tarzı yaşam felsefesine sürekli olumsuz atıf yapmamızın sebebi, doğaya verdiği zararın çok daha geniş çaplı olmasıdır. Bunun öte-

sinde, sanayi ve teknolojinin doğru ve ölçülü kullanımına karşı cephe almış değiliz.

Geçmişte, hemen her gelenekte kendisine kutsiyet atfedilen doğaya, modern çağda, hammadde olmanın ötesinde bir değer verilmemesi ve sadece işlenip tüketilen bir metaya indirgenmesi; içinde yaşayan sayısız canlıya da mekanik otomatlar gözüyle bakılması asla kabul edilebilir bir durum değildir. Hâlbuki yeryüzü de, içindekiler de insanoğlunun mülkü değildir. Her canlının yeryüzünde belli hakları vardır. Zira Yüce Yaratıcı, yeryüzünü tüm canlıların istifadesine sunmuştur. Ölçüde haddi aşmak, diğer canlıların hukukuna tecavüzdür. Dolayısıyla insanoğlu asırlar önceki atalarının yaşam tarzına dönmese de, fitri yapısına uygun olan doğa ile yaşamayı seçmeli ve ona hakkını teslim etmelidir. Aksi takdirde başta insan olmak üzere tüm canlıları geri dönüşü mümkün olmayan bir son beklemektedir.

Kaynaklar

Acton, H. B., *The Illusion of the Epoch: Marxism-Leninism as a Philosophical Creed*, London, Cohen and West, 1955.

Adıvar, Abdülhak Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, İstanbul 1987.

Akçay, Elif, *Çocuklara Yönelik Dini Süreli Yayınlarda Çevre Konusunun Din Eğitimi Açısından İncelenmesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2010.

Aydın, Muhammet Şevki, "İman-Amel İlişkisi Bağlamında Ahlak", *Diyanet Aylık Dergi*, Ağustos, 2011.

Bachelor, Martine, Kerry Brown, *Budizm ve Ekoloji*, İğdaş Yayınları, İstanbul, 1997.

Belâzurî, *Fütûhu'l-Bıldân*, Çev. Mustafa Fayda, K. T. B. Yay, Ankara, 1987.

Bozkurt, Veysel, *Değişen Dünyada Sosyoloji*, Bursa 2015.

Çepel, Necmettin, *Altın Kitaplar Yayınevi*, İstanbul, 1992. *Doğa Çevre Ekoloji ve İnsanlığın Ekoloji Sorunları*

Çevrebilim Sözlüğü, "Çevre", Ankara: Sabev, 2007.

Ekoloji Terimleri Sözlüğü, "Çevre", İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 2000.

- Ekoloji Terimleri Sözlüğü, "Çevre"*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Yayınları, 1990.
- El-Alusi, Şihabüddin Mahmud, *Ruhu'l-Meani*, Beyrut, ty. I.
- El-Askeri, Ebu Hilal, *Arab Dili'nde ve Kur'an'da Farklar Sözlüğü, İşaret Yayınları*, İstanbul, 2009.
- El-İsfehânî, Râgıb, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, Mısır 1961.
- Et-Taberi, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan*, Mısır-1964.
- Farabi, *Mutluluğu Kazanma*, Çev.: Hüseyin Atay, AÜİF Yay., Ankara, 1974.
- Gazzali *el-Munkuzu mine'd-Dalal*, Çev.: Hilmi Güngör, MEB, İstanbul: 1994.
- Gündüz, Şinasi, "Giriş", *Yaşayan Dünya Dinleri*, ed. Şinasi Gündüz, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Hamilton, Malcolm B., *The Sociology of Religion, Theoretical and Comparative Perspectives*, London and New York, 2001.
- İlgar, Rüştü, "Sosyal Ekoloji Ve İnanç İlişkinin İrdelenmesi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı: 13,Ocak-2006, İstanbul.
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I-XV, Beyrut ty.
- İbn Rüşd, *Faslu'l-Makal, Felsefe-Din İlişkisi*, Çev.: Bekir Karlığa, İşaret Yay., İstanbul, 1992.
- İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, Kahire, 1970.
- Kant, I., *Religion Within The Boundaries of Mere Reason*, Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Keleş, Ruşen, Can Hamamcı, *Çevrebilim*, Ankara, 1997.
- Keleş, Ruşen, Can Hamamcı, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2002.
- Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparıslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2009.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, İstanbul 2016.
- Ocak, Hasan, *İslam Düşüncesinde Din Tasavvuru*, Kitap Dünyası, İstanbul, 2020.
- Otto, Rudolf, "The Numinous", *Classical and Contemporary Readings of*

- Philosophy of Religion*. USA: 1964.
- Özdemir, İbrahim ve Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslam*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995..
- Platon, *Theaitetos*, çev. Macit Gökberk, MEB Yayınları, İstanbul 1997..
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Fakülte Kitabevi Yayınları, 2. Baskı, Isparta, 2011.
- Smith, W. Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991.
- Şahin, Hasan, *Mâtürîdî'ye Göre Din*, Kayseri 1987.
- Şenavcu, Halil İbrahim, "Semâvî Dinlerin Kutsal Kitaplarında Çevreyi Korumaya Dair Emir ve Tavsiyeler", ISEM2016, 3rd International Symposium on Environment and Morality, 4-6 November 2016, Alanya – Turkey.
- Taneja. Bansuri, *Religion and Ecology in India and Southeast Asia*, The Ecologist. Sturminster Newton: Jul/Aug Vol.31, Iss. 6;pg.59-2, 2001.
- Toynbee, Arnold, *Yaşamı Seçin*, çev: Umut Arık, Diyalog Yay., Ankara, 1992.
- Tuna, M. "İnsan Çevre İlişkilerinin Tarihsel Evrimi ve Modern Çevreciliğin Doğuşu", *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, Vol: 3, Sayı: 1- 2, 2000.
- Uysal, Veysel, *Din Psikolojisi Açısından Dini Tutum, Davranış ve Şahsiyet Özellikleri*, İstanbul, 1996.
- Yıldırım, Münir, *Çevre, Din ve Kutsal Tabiat*, Adana, 2014.
- Yılmaz, Ensar, "Hint Kültüründe ve Tek Tanrılı Dinlerde Çevre Toplum İlişkisi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XII, Sayı. 1, 2010